

Geschiedenis plegen in historische context

Hij noemt hem niet, maar de opvattingen die Eelco Runia in zijn essay *Geschiedenis plegen* ontvouwt, doen mij in meer dan een opzicht denken aan Friedrich Nietzsches befaamde traktaat tegen de keer: *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven*. Men zou zelfs kunnen zeggen dat Runia Nietzsches pleidooi tegen een overmaat aan historisch besef ten gunste van het onhistorische als bron van vitaliteit radicaliseert. Hier staat de geschiedschrijving zelf ter discussie: niet alleen het heden maar ook het *verleden* zou gebukt gaan onder een overmaat aan ‘historiseren’.

Tegenover de geschiedschrijving die alles in het werk stelt om door contextualisering de eigenlijke motieven, opvattingen en handelingen van de historische personages te duiden en zo de loop van de gebeurtenissen logisch te verklaren, pleit Runia voor een ‘contra-intuïtieve manier van kijken’. Hij vraagt om meer aandacht voor de ingeving, de intuïtie, de sprong voorwaarts – of, in Nietzsches woorden: voor het ‘onhistorische’, ‘antihistorische’ in het menselijk gedrag. ‘Zoals de handelende mens naar Goethes woorden altijd gewetenloos is, zo is hij ook altijd gedachteloos.’¹

Als pleidooi tegen de natuurlijke neiging tot ‘overinterpretatie’ in de geschiedschrijving, waarin uiteindelijk alles met alles samenhangt en de historische actoren worden opgezadeld met een karrenvracht aan motieven en intenties, bevat *Geschiedenis plegen* tal van interessante gedachten. Maar het essay schiet ook op een aantal punten tekort, met name waar het gaat om de consistentie van het betoog en de manier waarop de psychologie daarin wordt ingezet. Ten slotte is het de moeite waard wat langer stil te staan bij de vraag wat precies de betekenis of functie is van de door Runia gesignaleerde fenomenen als het streven naar continuïteit, maar ook de discontinuïteit in de constructie van het verleden.

Gedrag en bewustzijn

Het argument dat het handelen van historische figuren in de geschiedschrijving ten onrechte wordt herleid tot meningen, opvattingen en ideologieën, onderbouwt Runia met inzichten ontleend aan algemeen aanvaarde psychologische theorieën. ‘Daden gaan aan woorden vooraf’, zo luidt de stelling die in feite de crux van zijn betoog vormt. Op het eerste gezicht lijkt Runia met dit argument het gelijk aan zijn zijde te hebben: inderdaad wordt in de psychologie ernstig getwijfeld aan het bewustzijn als sturende kracht bij ons handelen.

Neuropsychologen en biologen lijken eensgezind in hun antwoord op de vraag in

hoeverre verklaringen van ons gedrag achteraf worden bedacht. Zo heeft de Amsterdamse neurobioloog Victor Lamme in een even vermakelijke als prikkelende rede betoogd dat het idee van *bewuste* controle over het eigen gedrag strikt genomen niet meer is dan ‘een bijwerking van ons sociale gedrag’. Bewuste controle bestaat niet, althans:

‘Het idee dat we onze daden controleren met onze gedachten, dat is een illusie. Uiteraard worden onze daden wel gecontroleerd door het brein. Dat het brein tegelijkertijd allerlei gedachten produceert, doet er niet zoveel toe. Die gedachten dienen om ons eigen gedrag te voorspellen, *theory of mind* toe te passen op onszelf. Maar in feite tasten we daarbij net zo diep in het duister als wanneer we het gedrag van anderen voorspellen. Dat gezegd hebbende, lijkt het me dat noties als *intentie* beter kunnen worden geschrapd uit het mensbeeld.’²

Hoewel Lamme met zijn reductie van de geest tot het brein de grond onder de sociale en culturele wetenschappen lijkt weg te slaan – ‘cognitieve neurowetenschap leert ons hoe we werkelijk in elkaar zitten’ – gunt hij deze wel degelijk een zelfstandige rol, namelijk als de weerslag van onze natuurlijke drang de gebeurtenissen in de ons omringende sociale wereld te voorspellen.

De vraag is in hoeverre de resultaten van het neurowetenschappelijk onderzoek, die ons zo’n scherpe blik gunnen op de werking van het brein – wat daar gebeurt, waar precies, welke cognitieve functies echt bestaan en welke niet – inderdaad zouden moeten leiden tot een radicaal andere interpretatie van het menselijk gedrag in het verleden, zoals Runia betoogt. Ik ben daar nog niet zo zeker van. Het neurowetenschappelijk onderzoek staat feitelijk nog maar in de kinderschoenen en de conclusies hebben meestal betrekking op tamelijk concrete, zij het uiterst complexe, mentale processen, zoals de beoordeling van proefopstellingen, de koop van een product of de keuze voor een gerecht. Maar neem nu eens de andere kant: hoe verhouden gedrag en bewustzijn van de onderzoeker in hetzelfde wetenschappelijke experiment, die zich gebonden weet aan professionele codes en stringente protocollen, zich ten opzichte van elkaar? Zodra het gaat om ketens van handelingen onder veranderende condities, is nog maar nauwelijks te overzien wat er zich in het brein allemaal afspeelt.

Juist op dit punt dreigt *Geschiedenis plegen* aan de overmoed van zijn auteur te bezwijken: de bevindingen uit het neurowetenschappelijk onderzoek worden geëxtrapoleerd tot complexe processen, zoals de inval in Irak en het begin van de Eerste Wereldoorlog. Om recht te doen aan de neuropsychologische theorie had hij zich evenwel beter kunnen beperken tot de afzonderlijke momenten in deze processen, zoals het moment waarop Bush – misschien nog wel vóór hij president werd – besloot ‘ik DOE het’. En zelfs in dat geval zou Runia er niet aan ontkomen de condities te beschrijven waarin die beslissing – hoe impulsief en weinig ‘rationeel’ ook – moet worden gesitueerd.

De stilzwijgende suggestie dat ‘impulsief’ en ‘gewetenloos’ handelen neerkomt op willekeur, lijkt mij dan ook onhoudbaar. Zelfs de meest mechanistische theorie van het menselijke gedrag kan niet om de sociale, politieke en ideële context als conditione-

rende factoren heen – al is daarmee niet gezegd dat specifieke beslissingen kunnen worden herleid tot gedachten en gevoelens, zoals we telkens geneigd zijn te doen, in onze verhalen over ons eigen leven, in het nieuws en in onze geschiedenisboeken.

Opvallend genoeg blijkt Runia in de loop van zijn betoog los te raken van de ferme uitspraken in de eerste paragrafen. Zo wijkt zijn interpreterende beschrijving van de omslag die zich voltrok onder de demonstranten bij de Muur in 1989 *au fond* weinig af van wat historici (zouden moeten) doen: gebruik maken van de inzichten van de sociale psychologie om te begrijpen hoe de stemming onder de inwoners van de voormalige DDR omsloeg. Aan het einde van zijn stuk heeft hij zijn beginpositie zelfs verlaten. Hij schrijft dan zowel Bush als de revolutionairen in 1989 een wel heel omljnd historisch besef toe. Uit dat besef zouden hun daden begrepen kunnen worden. Aan het slot heet het dat wij in onze ‘grensoverschrijdende, revolutionaire daden’ zouden teruggrijpen ‘op het verleden dat verzonken ligt in de weergaven van het verleden waarmee we ons omringen’. Een uitspraak die naar mijn gevoel haaks staat op de ‘contra-intuïtieve manier van kijken’, waarin niet mentale factoren de handelingen op gang brengen, maar het omgekeerde het geval is.

Dis-/continuïteit als topos in de geschiedschrijving

Er is nog een ander aspect in het betoog dat onze aandacht verdient. In tegenstelling tot wat Runia beweert, is de neiging tot ‘het stichten van continuïteit’ weliswaar een dominante maar geen natuurlijke eigenschap van de geschiedschrijving. Er zijn immers genoeg voorbeelden te geven van historische voorstellingen waarin de gebeurtenissen juist als een *breuk* worden opgevat. De topos continuïteit/discontinuïteit blijkt niet zelden de *spil* te zijn in de constructie van het beeld van het verleden en in die zin maakt het begrippenpaar deel uit van het retorische instrumentarium van de geschiedschrijver.

Het is niet moeilijk voorbeelden te vinden van geschiedschrijving waarin men niet door ‘het stichten van continuïteit’ het jongste verleden een plaats in de geschiedenis wil geven, zoals Runia met een beroep op Ranke betoogt, maar juist door het omgekeerde: door het benadrukken van de *discontinuïteit*. Zo is de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog decennialang als een anomalie voorgesteld, als het werk van een kleine bende gestoorden, een periode van barbarij die buiten de stroom van de westerse geschiedenis staat. In Nederland vertolkte Lou de Jong deze visie op grootse wijze: in zijn ogen betekende de Duitse inval op 10 mei 1940 niets minder dan een absolute breuk, een breuk die pas op 5 mei 1945 werd hersteld. Deze visie bleek allesbepalend voor zijn interpretatie van de gebeurtenissen in de tussenliggende jaren en de houding van de Nederlandse bevolking in het bijzonder. En opmerkelijk genoeg was precies dit het punt waarop zijn critici in de jaren zestig hun pijlen richtten: in hun ogen was er geen sprake van een breuk tussen het vooroorlogse kleinburgerlijke, autoritaire Nederland en het weinig heldhaftige, doorgaans coöperatieve Nederland onder Duitse bezetting. Ofwel: het ‘stichten van continuïteit’ fungeerde in de jaren zestig als middel voor scherpe maatschappijkritiek.³

Niet alleen in de Nederlandse historiografie, ook in de internationale geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog blijkt de topos continuïteit versus discontinuïteit het brandpunt te vormen van radicale verschillen in de interpretatie van de geschiedenis, in het bijzonder de nazistische vervolging en vernietiging van joden, zigeuners en andere als minderwaardig beschouwde bevolkingsgroepen. Daarbij ontspoon zich in de jaren tachtig zelfs een discussie over de vraag of de *Endlösung*, als een niet te verteren episode,⁴ überhaupt wel in dit soort termen zou mogen worden beschreven en of deze gebeurtenis zich wel leende voor een ‘gewone’ behandeling door de historische wetenschap.

Ook de controverse rond Daniel Goldhagens geruchtmakende, maar uiterst populaire werk *Hitlers gewillige beulen* (1996) laat zich begrijpen in termen van continuïteit en discontinuïteit. De Amerikaanse onderzoeker schreef het gedrag en de houding van nietsontziende *ordinary Germans* toe aan hun mentale staat, waarin een eeuwenoude antisemitische traditie haar weerslag heeft gevonden.⁵ Net als bij Lucy Dawidowicz is de massamoord op de joden diep in de Europese geschiedenis ingebed. Ook hier wordt een continuïteitsthese gelanceerd – niet om het verleden door ‘inweving’ aanvaardbaar te maken, maar als een strategische zet in de polemiek over de betekenis van het antisemitisme in verleden én heden.

Christopher Browning, een van de vele onderzoekers die zich scherp keerden tegen Goldhagens voorstelling van zaken, was enkele jaren eerder tot heel andere conclusies gekomen. In *Ordinary men* (1992), een studie over het rücksichtslose optreden van een reservebataljon van de *Ordnungspolizei* in Polen, laat hij zien hoe gewone, vriendelijke mensen zich kunnen ontpoppen als enthousiaste moordenaars, zonder zelf in het nauw te worden gebracht.⁶

Brownings visie vindt steun in het werk van andere onderzoekers, zoals de Britse historica Joanna Bourke, die in haar boek *An intimate history of killing* aan de hand van een rijke selectie van dagboeken, brieven, romans, verslagen en memoires het gedrag van gewone Britse, Amerikaanse en Australische soldaten in beide wereldoorlogen en Vietnam in kaart probeert te brengen. Dit resulteert in een portret van een soldaat dat niet ver afstaat van dat van Brownings ‘gewone Duitser’. Vechten in een oorlog is niet alleen een kwestie van lijden en sterven, maar ook van *genieten van het doden van de vijand*, aldus Bourke.⁷

Opmerkelijk in het werk van Browning en Bourke is de aandacht die zij hebben voor de emoties, impulsen en sensaties die de soldaten brengen tot handelingen die zij ‘normaal’ voor onmogelijk zouden hebben gehouden. Datzelfde motief vinden we terug in het even geserreerde als diepsnijdende werkje van Jan Gross over de moord op de joodse gemeenschap van het Poolse dorpje Jedwabne in juli 1941.⁸ Zestienhonderd joden, de helft van de bevolking, werden uit hun huizen gehaald en met messen, knuppels, mestvorken en ander tuig bijeengedreven op het dorpsplein. Tientallen van hen stierven op straat, de rest vond de dood in een boerenschuur, die met benzine was overgoten en vervolgens in brand werd gestoken.

De hand die dit bloedbad aanrichtte, was niet die van de nazistische *Einsatzkommandos* of het Duitse leger, zoals tot een paar jaar geleden te lezen was op een ste-

nen monument, maar die van de eigen Poolse dorpsgenoten. Het Duitse leger had de streek enkele dagen eerder op de Russische bezetters veroverd, maar was snel verder getrokken. In het machtsvacuüm dat ontstond, ontladden heftige antijoodse sentimenten zich op veel plaatsen in gewelddadige acties – maar nergens van een omvang en intensiteit als in Jedwabne. De daders waren ‘gewone’ burgers, met uiteenlopende beroepen, vaders en zonen, nette katholieken, die zich in de chaos van het moment realiseerden dat acties tegen hun dorpsgenoten voor henzelf *lonend* zouden kunnen zijn en zich lieten gaan in een orgie van geweld, tegen hun burens en dorpsgenoten met wie zij tot dan toe in vrede hadden geleefd.

De conclusies van Browning en Bourke en de hartverscheurende geschiedenis van Jedwabne tonen zowel het gelijk als het ongelijk van Runia aan. Aan de ene kant vormen deze studies een krachtig argument voor zijn pleidooi voor een benadering die meer recht doet aan de handelende mens, de ontketende mens die zich laat meevoeren door het moment; aan de andere kant blijkt een grotere aandacht voor het ‘plegen van geschiedenis’ niet *tegenover* gangbare historische benaderingen te staan. Integendeel, ze kunnen niet zonder elkaar. Zelfs wanneer we de resultaten van het neuropsychologisch onderzoek aanvaarden, kunnen we voor een juist begrip van wat er gebeurt niet zonder een nauwgezette analyse van de voorgeschiedenis en de condities waarbinnen de mens handelt.

Alle retoriek ten spijt was het antisemitisme van de Poolse inwoners van Jedwabne geen gevolg van de orgie – *im Anfang war die Tat* – maar een noodzakelijke *conditie*, die verklaart waarom het geweld zich ontladde boven de joodse en niet boven de katholieke burens. In die zin zet Runia de lezer op meerdere plaatsen in zijn essay op het verkeerde been – al blijkt hij, zoals ik eerder aangaf, aan het einde minder radicaal dan hij op verschillende momenten in zijn betoog suggereert.

Noten

- 1 Friedrich Nietzsche (2006) *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven*. Tweede tractaat tegen de keer. Groningen, Historische Uitgeverij, p. 17.
- 2 Victor A.F. Lamme (2005) *De geest uit de fles*. Rede ter gelegenheid van de 374^e Dies Natalis van de Universiteit van Amsterdam. Amsterdam, Vossiuspers, p. 25.
- 3 E.H. Kossmann, lezing op de conferentie *Memory and the Second World War* in Amsterdam, afgedrukt in NRC *Handelsblad* 26 april 1995. Voor een analyse van het werk van Lou de Jong en zijn critici in de jaren zestig, zie ook Van Vree (1995) *In de schaduw van Auschwitz*. Herinneringen, beelden, geschiedenis. Groningen, Historische Uitgeverij.
- 4 Saul Friedlander (1993) *Memory, history, and the extermination of the Jews of Europe*. Bloomington, Indiana University Press.
- 5 Daniel Goldhagen (1996) *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. New York/Londen, Vintage.
- 6 Christopher Browning (1992) *Ordinary men. Reserve police battalion 101 and the final solution in Poland*. New York, Harper Perennial.
- 7 Joanna Bourke (1999) *An intimate history of killing. Face-to-face killing in twentieth-century warfare*. Londen, Basic Books.
- 8 Jan T. Gross (2001) *Neighbours. The destruction of the Jewish community in Jedwabne, Poland*. Princeton, Arrow.